

19. Yüzyılda Klasik Bir *Minhâc* Şerhi: Abdurrahman b. Hâmid ve *Bidâyetü's-su'ül ilâ ilmi'l-usûl* Adlı Eseri

A 19th Century Classical *Minhâj* Commentary: Abdurrahman b. Hâmid and His Work Entitled *Bidâyat al-su'ül ilâ ilm al-usûl*

Muhammed Usame ONUŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD,

Asst. Prof., Marmara University,

Faculty of Theology, Department of Islamic Law

usame.onus@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4464-0742

DOI: 10.56720/mevzu.1344728

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Ağustos / August 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül / September 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Atıf / Citation: Onuş, Muhammed Usame. "19. Yüzyılda Klasik Bir *Minhâc* Şerhi:

Abdurrahman b. Hâmid ve *Bidâyetü's-su'ül ilâ ilmi'l-usûl* Adlı Eseri". *Mevzu: Sosyal*

Bilimler Dergisi, Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 337-365.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1344728>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz*

İslamî ilimlerde şerh-haşiye türü yazım tarzı ve kaleme alınan eserlerin içeriğine dair eleştiriler Osmanlılar'ın son döneminde giderek yoğunlaşmıştır. İstanbul ve Kahire gibi bölgelerde cereyan eden yazım tarzı ve içeriğe dair bu tartışmaların izi söz konusu dönem ve coğrafyadaki neşriyattan takip edilebilmektedir. Fakat merkeze uzak bölgelerde böyle bir gündemin var olup olmadığını sorgulayan ve tartışmaların hangi mecrada devam ettiğini gösteren bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Mardin'de yaşayan Abdurrahman b. Hâmid'in (ö. 1328/1910), klasik usul-i fıkıh geleneğini en iyi şekilde yansıtan eserlerden biri olan Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâc*'ı üzerine kaleme aldığı *Bidâyetü's-su'ül* adlı eseri incelenerek dönemdeki tartışmalara dair tavrı tespit edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle dönem hakkında genel bilgi verilmiş ardından akademik çevreler tarafından yeterince bilinmeyen müellif tanıtılmıştır. Daha sonra eserin yazılış amacı, yazım türü açısından özellikleri ve kaynakları incelenmiştir. Böylece eserin kaleme alındığı dönemdeki tartışmaların neresinde durduğu, bu dönemde böyle bir eserin telif edilmesinin anlamı ve nasıl bir işlev gördüğü ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre yazılı kaynaklarda eserden çok bahsedilmediği fakat eserin özellikle Abdurrahman b. Hâmid'in yaşadığı bölgedeki öğrenciler arasında yaygın bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, yaşadığı dönemde usul-i fıkıhla ilgili tartışmalara müdahil olmamış fakat bu tartışmalara rağmen klasik usul-i fıkıh geleneğini en iyi yansıtan eserlerden *Minhâc* üzerine bir şerh kaleme almıştır. Bu sebeple klasik usul-i fıkıh anlayışı ile şerh-haşiye şeklindeki yazım geleneğini devam ettirmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Fıkıh, Şerh, Osmanlı, Beyzâvî, İsnevî, *Minhâc*

Abstract

In the last period of the Ottoman Empire, criticisms regarding the style of writing in the form of commentary-hashia and the content of the written works in Islamic sciences intensified. The traces of these discussions on the

* Çalışma fikrinin oluşum aşamasında teşvik ve tavsiyelerini esirgemeyen Prof. Dr. Tuncay Başoğlu'na ve çalışmayı baştan sonra okuyarak katkı sağlayan Müddesir Demir'e teşekkür ederim.

form and content of writing in regions such as Istanbul and Cairo can be traced in the publications of the period and geography in question. However, no study has been conducted to question whether such an agenda existed in regions far from the center and to show in which channel the discussions continued. In this study, the attitude of Abd al-Rahman b. Hāmid (d. 1328/1910), who lived in Mardin, towards the debates of his period is analyzed by examining his work *Bidāyat al-su'ūl* on al-Baydāwī's (d. 685/1286) *Minhāj*, one of the works that best reflects the classical usul al-fiqh tradition. First, general information about the period is given and then the author, who is not sufficiently known by the academic circles, is introduced. Then, the purpose of writing the work, its characteristics in terms of writing form and its sources are analyzed. Thus, an evaluation was made about where the work stood in the discussions of the period in which it was written, the meaning of composing such a work in this period and what kind of function it served. Accordingly, it is understood that the work is not mentioned much in the written sources, but it was widely used especially among the students in the region where Abd al-Rahman b. Hāmid lived. The author did not intervene in the debates on usul al-fiqh during his lifetime, but despite these debates, he wrote a commentary on *Minhāj*, one of the works that best reflects the classical usul al-fiqh tradition. For this reason, he tried to continue the classical usul al-fiqh understanding and the tradition of writing in the form of commentary-hashīya.

Keywords: Usul al-fiqh, Commentary, Ottoman, Baydāwī, Isnawī, *Minhāj*

Giriş

Osmanlı'nın son iki yüzyılının aydınları arasında yaygın bir şekilde yer eden Avrupa karşısında geri kalmış olma düşüncesi birçok alanda sorgulama ve tenkitlerin yapılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmalar genel itibarıyla tecdid ve ıslah kavramları etrafında şekillenmiştir. Fakat mezkûr tartışmaların homojen bir şekilde süregeldiğini söylemek zordur. Bazı değerlendirmeler toplumda, ulema sınıfında veya yönetimde görülen problemlerin çözümüne yönelik insafli öneriler içerirken, bazıları ise külli bir yok saymayı teşvik eden ve geçmişe dair ne varsa bunları görmezden gelen bir tavra dönüştürür. Söz konusu tartışmalar sadece siyasi ve kültürel alanlarla sınırlı

kalmamış, aynı zamanda Osmanlı'daki hukukî uygulamaların temelini teşkil eden fıkıh, fıkıh literatürü ve eğitimi için de geçerli olmuştur. Aslında literatür ve eğitimi merkeze alan tartışmalar sadece fıkıh ilmi için söz konusu edilmiş, İslamî ilimlerin tamamını içine alacak şekilde daha külli bir mahiyet arz etmiştir. Fıkıha dair sorgulamalar ise fıkıhın pratik yönüne işaret eden fûrû-i fıkıh üzerinde yoğunlaşmasına rağmen fikhî hükümleri ortaya koymada takip edilmesi gereken metodolojiyi ifade eden usul-i fıkıh da içine alacak şekilde geniş tutulmuştur.

Usul-i fıkıh üzerine yapılan tartışmalar genel hatlarıyla “yeni bir usul-i fıkıh teklifi” veya “klasik usul-i fıkıh anlayışının devamı” şeklindeki iki temel görüş etrafında şekillenmiştir. İki görüş üzerine tartışmalar yapılmış, yazılar yazılmış ve örnek metinler ortaya çıkarılmıştır.¹ Literatür ve eğitim ile ilgili tartışmalar ise daha ziyade şerh ve haşiye şeklinde gelişim gösteren klasik yazım tarzı etrafında şekillenmiştir. İslamî ilimler literatüründe kaleme alınan şerh ve haşiye türü eserlerin aslında İslam dünyasında gerilemenin ve donukluğun temel müsebbibi olduğu savunulmuştur.² Zira bu kanaatin savunucularına göre söz konusu yazım tarzı, merkeze aldığı metinleri tekrardan öteye geçemediği için ulemanın yeni meselelere çözüm bulmasını imkânsız hale

¹ Yeni bir usul-i fıkıh teklifi yapan çevrelerin başında Ziya Gökalp'in başını çektiği bir grup gelmektedir. Gökalp'in “ictimâî usul-i fıkıh” olarak isimlendirdiği düşünceleri hakkında bir özet ve bu düşüncenin destekçileri için bkz. Kaşif Hamdi Okur, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar”, *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 12-14. Buna karşın klasik usul-i fıkıh anlayışının devamını savunan isimlerin başında ise İzmirli İsmail Hakkı gelmektedir. İctimâî usul-i fıkıh düşüncesine karşı verilen cevaplar ve kendi görüşlerinin bir özeti için bkz. Şevket Topal, “Ziya Gökalp'in İctimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 7-25; Okur, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar”, 14-15. Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2003), 116-249.

² Bkz. Fazlur Rahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (London: The University Of Chicago Press, 1984), 37, 45, 70, 150-151. (Mustafa Macit Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, *Hadis Şerh Literatürü-I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 19-20'den naklen.) Ayrıca bkz. Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 256, 258.

getiriyordu. Üstelik şerh ve haşiyeler, aslında -en az ıslah ve tecdid kavramları kadar yoğun bir şekilde kullanılan ve Müslümanların kurtuluşu için anahtar kavram olarak resmedilen “ictihad”ın tam karşısında konumlandırıldığı- “taklid”in asırlarca yaygınlaşmasını sağlamıştı.³

İstanbul ve Kahire gibi merkezî coğrafyalarda bu tür tartışmalar devam ederken gündemdeki tartışmaların merkeze uzak bölgelerde özellikle bu ilimlerin eğitim-öğretimiyle birinci derecede alakadar olan müderris ve öğrenciler arasında nasıl karşılık bulduğu henüz vuzuha kavuşturulamamıştır. 19. asrın ikinci yarısında yaşayan Abdurrahman b. Hâmid el-Halidî el-Mardinî'nin (ö. 1328/1910) usul-i fıkıh alanında kaleme aldığı *Bidâyetü's-su'ûl şerhu Minhâcî'l-vusûl*⁴ adlı eseri bu hususta bazı ipuçları verebilir. Zira bu eser iki açıdan yukarıda zikri geçen tartışmaların bir tarafında konumlandırılmaya müsait görünmektedir. Birincisi, eser eleştirilerin odağındaki yazım türleri arasında yer alan şerh formatındadır ve üstelik klasik usul-i fıkıh anlayışının en önemli temsilcileri arasında yer alan Beyzâvî'nin *Minhâcû'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*⁵ adlı eserini merkeze almıştır. İkincisi ise içerik açısından mevcut eleştirilere göre şekillenmemiş bir eser görünümündedir.

Eserin müellifi hem yaşadığı bölgede hem de başta İstanbul olmak üzere Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında tanınan bir isim olmasına rağmen *Bidâyetü's-su'ûl*'ün beklendiği kadar yaygın bir şöhrete kavuştuğunu söylemek zor-

³ Indira Falk Gesink, *Islamic Reform and Conservatism: Al-Azhar and the Evolution of Modern Sunni Islam* (London: I. B. Tauris Publishers, 2009), 24-25. (Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, 19-20'den naklen.) Şerh ve haşiyeler üzerindeki algılar hakkında yapılmış iki değerlendirme için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 5-8; 13-16; Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, 19-20.

⁴ Bundan sonra *Bidâyetü'l-su'ûl* olarak anılacaktır. Eserin adı müellifin mukaddimesinde *Bidâyetü'l-mes'ûl şerhu Minhâcî'l-vusûl fi ilmi'l-usûl* olarak kaydedilmiştir. Fakat kitabın sonunda yer alan hata-savâb cetvelinde buradaki “mes'ûl” kelimesi “su'ûl” olarak tashih edilmiştir. Benzer şekilde *Minhâc*'ın İsnevî'ye ait diğer bir şerhi olan *Nihâyetü's-sûl de Nihâyetü'l-mes'ûl* olarak kaydedilmiş ve söz konusu ifade “su'ûl” olarak tashih edilmiştir. Abdurrahman b. Hâmid'in eseri bu çalışmada tashih edildiği şekliyle *Bidâyetü's-su'ûl* olarak anılacak olsa da İsnevî'nin eserine yaygın kullanıldığı şekliyle *Nihâyetü's-sûl* şeklinde işaret edilecektir. Abdurrahman İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl şerhu Minhâcî'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1303), 2-3; 265.

⁵ Bundan sonra *Minhâc* olarak anılacaktır.

dur. Bu esere neredeyse hiçbir usul eserinde veya akademik çalışmada atfı yapılmamış, bibliyografik eserlerde de nadiren yer verilmiştir. Meselâ *Minhâc'*ın Türkçe tercümesinin mütercim tarafından kaleme alınan giriş yazısında,⁶ eser için yazılan ansiklopedi maddesinde,⁷ *Minhâc* ve şerhleri için yapılan tahkiklerin mukaddimelerinde⁸ Abdurrahman b. Hâmid'in bu eserinden bahsedilmemektedir. Muhtemelen sadece Bağdatlı İsmail Paşa bu şerhi görmüştür. Zira *Îzâhu'l-meknûn'* da eserin zikriyle yetinilmemiş, ne zaman tamamlandığından bahsedilmiş ve eserin ilk cümlelerine de yer verilmiştir.⁹ Feyyaz Özel ise *Bidâyetü's-su'ûl'ü Minhâc* şerhleri arasında zikretmiş fakat eserin varlığı ile ilgili bilgiyi nereden aldığına dair herhangi bir atfı yapmadığı gibi eser hakkında bir bilgiye de yer vermemiştir.¹⁰ Tuncay Başoğlu esere *Minhâc* şerhlerini listelediği bölümde yer vermiş ve yazım tarihiyle ilgili eserin kendisine atıfta bulunmuştur.¹¹ Ömer Rıza Kehhâle ve Abdullah b. Ahmed el-Habeşi ise esere *Îzâhu'l-meknûn'* e atıfla yer vermektedir.¹² *Minhâc* literatürü üzerine ka-

6 Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Mütekellim Yöntemi Fıkıh Usûlü: Minhâc'ü'l-Vusûl İlâ İlmi'l-Usûl*, trc. Mansur Koçinkağ (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 16-18.

7 Ferhat Koca, "Minhâc'ü'l-vüsûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/113.

8 Abdülkadir Muhammed Ali, "Mukaddime", *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâc'ü'l-vusûl fi ilmi'l-usûl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 3-4; Ahmed Cemâl Zemzemî - Nureddin Abdülcebbar Sağîrî, "Mukaddimetü'l-muhakkikîn", *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc: Şerh alâ Minhâc'ü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, mlf. Ali b. Abdülkâfi Sübkî - Tacüddin Abdülvehhâb b. Ali Sübkî (Dubai: Dârü'l-Buhûsî'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 2004), 1/9-357; Şaban Muhammed İsmail, "Mukaddimetü't-tahkîk", *Mi'racü'l-minhac şerhi Minhâc'ü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, mlf. Şemseddin Muhammed b. Yusuf Cezerî (Kahire: Matbaatü'l-Hüseyn el-İslâmiyye, 1993), 1/3-44.

9 Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/168.

10 Feyyaz Özel, *Kâdî Beydâvî'nin Fıkıh Usûlü Görüşleri (Minhâc'ü'l-Vusûl Adlı Eseri Bağlamında)* (Erzincan: Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 14.

11 Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2022), 242.

12 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 5/136; Abdullah Muhammed Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî* (Ebûzabî: el-Mecma'u's-sekâfî, 2004), 3/1940.

leme aldığı yazısında Metin Yiğit, Bağdatlı İsmail Paşa ve Habeşî'ye atıfta bulunarak *Bidâyetü's-su'ûl'ü Minhâc* şerhleri arasında saymıştır.¹³

Bu çalışmada usul-i fıkıh ve şerh türü eserlerle ilgili yukarıda özetlenen tartışmaların olduğu bir ortamda bir şerh geleneği oluşturmuş olan *Minhâc*'a şerh yazan Abdurrahman b. Hâmid'in ilmî serüveni ortaya konmaya çalışılacaktır. Zira daha önce hayatı hakkında yapılan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Ardından eser hakkında bilgi verilecek, bu çerçevede eserin yazılış amacı, bir şerh olarak özellikleri, kaynakları, yaşadığı dönemdeki tartışmalara dair söyledikleri, bu tartışmaların eserin içeriğine ve etki alanına dair yansımaları hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır. Böylece Osmanlı son döneminde İstanbul ve Kahire gibi merkeze uzak bir yerde kaleme alınan bir usul-i fıkıh eserinin ne anlama geldiği ve usul-i fıkıh geleneğinde nerede konumlandığı da ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Abdurrahman b. Hâmid el-Mârdînî'nin İlmî Serüveni

Abdurrahman b. Hâmid, hicrî 1268 yılının Ramazan ayında (Haziran 1852) Mardin'de ve muhtemelen bugün Savur olarak bilinen bölgede doğmuştur. Zira Savur Kapı Camii imamı Molla İbrahim'den Kur'an dersleri aldığı ve yedi yaşında Kur'an'ı hatmettiği nakledilmektedir.¹⁴ Kendisine Hz. Peygamber'in (sav) soyundan geldiği için "el-Hüseynî", tasavvufta Nakşibendiyye tarikatının Hâlidiyye kolu ile Kâdiriyye tarikatından icazetli olduğu için "el-Hâlidî", "el-Kâdirî" ve "en-Nakşibendî", fıkıhta Şâfiî mezhebini taklit ettiği için de "eş-Şâfiî" nisbesi verilmiştir.¹⁵ Abdurrahman b. Hâmid, ilerleyen dönemlerde Şeyh Abdülgafûr es-Sûfî'den tecvid, sarf ve nahiv ilimleri, Diyarbakır Rüşdiyesi eski hocalarından Molla Mahmud Efendi'den mantık ilmini, bölgenin tanınmış alimleri arasında yer alan Molla Fethullah b. Abdullah Siir-

¹³ Metin Yiğit, "Minhâc Literatürü ve Usul Tarihindeki Etkisi", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Müstakim Arıcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 718.

¹⁴ Muhammed Sadık Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", *Makalelerle Mardin IV: Önemli Simalar, Dini Topluluklar*, haz. İbrahim Özçoşar (İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2007), 49.

¹⁵ Bu nisbeler için bkz. İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, İç Kapak, 1; Abdurrahman İbn Hâmid el-Hüseynî, *Kitabü Sevâdi'l-basar fî usûli'l-hadîs ve'l-eser* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1303), İç Kapak, 4.

dî'den¹⁶ vaz' (الوضع), meânî ve matematik ilimlerini, Şeyh Abdülaziz el-Mağzilî'den ise akaid, felsefe ve usul ilimlerini tahsil etmiştir.¹⁷ Babasından hadis, tefsir ve fıkha dair birçok eser okumuş ve kendisinden hem ilim hem de irşad icazeti almıştır.¹⁸

Abdurrahman b. Hâmid'in babası, Mardin ve çevresinde etkili nakşibendî şeyhleri arasında yer alan Hâmid b. Abdullah'tır (ö. 1299/1882). Van, Erzurum, Dımaşk, Siirt ve Bağdat'taki birçok hocadan ders almıştır. Yaşadığı bölgede sadece ilmî ve tasavvufî açıdan etkili olmamış aynı zamanda gerek Müslümanların kendi aralarında gerekse gayrimüslimlerle olan toplumsal birçok anlaşmazlıkta arabulucu rolü üstlenerek kanaat önderi konumunda olmuştur.¹⁹ Abdurrahman b. Hâmid'in üç defa evlendiği ve bu evliliklerinden altı erkek ve iki kızı olduğu nakledilmektedir.²⁰ *Bidâyetü's-su'ûl* için kaleme aldığı mukaddimedeki ifadelerinden 1296-1300 (1879-1883) yılları arasındaki bir dönemde fizikî ve psikolojik bazı rahatsızlıklar geçirdiği anlaşılmaktadır.²¹ Fakat bu rahatsızlıkların neden kaynaklandığı ve ne kadar sürdüğü ile ilgili bir bilgi verilmemektedir.

Abdurrahman b. Hâmid yönetici zümreleriyle iyi ilişkiler geliştirmiştir. *Bidâyetü's-su'ûl* adlı eserinin mukaddimesinde dönemin padişahu Sultan Abdülhamid'e (ö. 1336/1918) ve Diyarbakır valisi Hasan Sâmih Paşa'ya (ö. 1306/1890) methiyelerde bulunması eserini tamamladığı 1300 yılında en

¹⁶ Molla Fethullah, İslamî ilimlerin neredeyse her alanında eser kaleme almış ve yaşadığı dönemin ilmî atmosferine önemli katkılar sunmuş olan Molla Halil Siirdî'nin (ö. 1259/1843) torunlarından. Ayrıca Bediüzzaman Said Nursî'nin hocaları arasında yer almaktadır. Bkz. Mustafa Öncü, *Molla Halil es-Siirdî'nin "Basîretü'l-kulûb fî kelâmi allâmi'l-ğuyûb" Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 19-39.

¹⁷ Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 49. Abdurrahman b. Hâmid'in hicri 13. asrın sonu ile 14. asrın başlarında yaşayan hocalarının vefat tarihlerini tespit etmek mümkün olmamıştır.

¹⁸ Abdülhalim b. Musa Mardîni, *eş-Şeceretü'd-dürriyye fî menâkıbi's-sâdeti'l-hâmidîyye*, nşr. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî, 1413, 321; Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 50.

¹⁹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 39-48.

²⁰ Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 54.

²¹ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 3.

azından Diyarbakır valisi ile olan ilişkisi hakkında ipuçları vermektedir.²² *Bidâyetü's-su'ûl*'ün²³ ve hadis usulü ile ilgili olan kitabı *Kitabü sevâdi'l-basar fi ilmi'l-hadîsi ve'l-eser*'in 1303'te Maarif Nezâretî'nin izniyle Beyrut'ta bulunan el-Matbaatü'l-Edebiyye'de basılması Abdurrahman b. Hâmid'in İstanbul seyahatinden önce de itibarını göstermesi açısından önemlidir. Üstelik *Kitabü sevâdi'l-basar*'ın basım masraflarını Hasan Sâmiḥ Paşa üstlenmiştir.²⁴ Her iki eserin aynı tarihlerde ve aynı matbaada basılmış olması ve ayrıca *Bidâyetü's-su'ûl*'ün mukaddimesinde Hasan Sâmiḥ Paşa'dan övgüyle bahsedilmesi usul-i fıkıh eserinin basım masraflarının da Hasan Sâmiḥ Paşa tarafından karşılanmış olabileceğini akla getirmektedir. İstanbul'da gitmeye niyetlendiği zaman dönemin Diyarbakır valisi Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895) kendisine eşlik etmeyi teklif etmiş fakat kendisi bunun uygun olmadığını ifade ederek bu teklifi reddetmiştir.²⁵ 1312'de (1894) İstanbul'a gitmiş ve orada yaklaşık beş ay kalmıştır. Bu süreçte Sultan Abdülhamid'e yakın isimler arasında yer alan ve Rumeli kazaskerliği payesine sahip olan Rifâî şeyhi Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin²⁶ (ö. 1850/1909) tekkesindeki kısa süreli ikametinin ardından devlet misafirhanesinde ağırlanmıştır. Dönemin padişahı Sultan Abdülhamid ile üç defa görüşmüş, Mardin bölgesinin Nakşibendî, Kâdirî ve Rifâî postnişini²⁷ olarak tayin edilmiştir.²⁸ Abdurrahman b. Hâmid'in postnişin olarak tayin edildiğini haber veren gazeteler kendisini "Mardin meşâyihî izamdan" ve "ulema-yı zevî'l-ihtramdan" şeklinde tavsif etmişlerdir.²⁹ Ayrıca orada bu-

²² İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 4.

²³ Abdurrahman b. Hâmid'in bu eseri Maarif Nezâretî'nin 25 Rebiülahir 1302 (11 Şubat 1885) tarihli 1048 numaralı izinle basılmıştır. İzin ve basım tarihiyle ilgili bilgiler için bkz. İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, İç Kapak.

²⁴ Bu eser, Maarif Nezâretî'nin 1048 numaralı izniyle basılmıştır. Bkz. İbn Hâmid el-Hüseynî, *Kitabü Sevâdi'l-basar*, İç Kapak.

²⁵ Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 50.

²⁶ Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Sayyâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/217-218; Fatma Arslan, *Ebü'l-Hüdâ Sayyâdî'nin Kalâidü'z-zeberced İsimli Eseri Özelinde Ahmed er-Rifâî'nin Hikmetleri* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 15-19.

²⁷ Postnişin, bir tekkenin başına geçen ve o tekkenin temsil ettiği tarikatın mürsidi olan kişiler için kullanılmaktadır. Bkz. Safi Arpaguş, "Post", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/332-333.

²⁸ Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 51.

²⁹ Bkz. Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 53.

lunduğuna dair bir bilgi olmamasına rağmen Mısır'da kendisinin "ulema reisi" unvanına layık görüldüğü nakledilmektedir.³⁰ Vefatından sonra kendisi için yazılan mersiyeden halka vaaz ve irşad faaliyetinde bulunma hususunda önemli bir konumda olduğu, insanların problemlerinin çözümünde öncü bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.³¹ İstanbul'da bulunduğu süre boyunca ulema-dan kimlerle görüştüğü, buradaki ilmî gündem ile ne kadar irtibatlı olduğu ve Mısır'da kendisine "ulema reisi" unvanının verilmesini sağlayan hususiyetlerin ne olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Fakat mevcut bilgilerden hareketle en azından kendisinin sadece mukim olduğu Mardin ve çevresinde değil İstanbul ve Mısır'da da tanınan ve saygın bir alim olduğu ifade edilebilir.

Abdurrahman b. Hâmid'in toplumun farklı tabakalarından ve kesimlerinden, Mardin ve Diyarbakır'da yüzlerce öğrenci yetiştirdiği, birçoğuna ilmî ve tasavvufî icazet verdiği nakledilmektedir.³² Bu öğrencilerinin bir kısmı Mardin ve Diyarbakır'da müftülük ve müderrislik yapmıştır.³³ Muhammed Sadık Hamidî, İslamî ilimlerin farklı alanlarına dair elliyi aşkın eser kaleme aldığını aktarmaktadır.³⁴ Bunlardan ikisi matbu halde bulunan *Sevâdü'l-basar fi ulûmi'l-hadîs ve'l-eser*³⁵ ile bu çalışmaya konu ettiğimiz *Bidâyetü's-su'ül fi şerhi Minhâci'l-usûl* adlı eserlerdir. Ayrıca Muhammed Sadık Hamidî, kendisinde Abdurrahman b. Hâmid'e ait *en-Nûrû'l-lâmi ve'l-feyzü'l-câmi* adında akaid ve tasavvuf'a dair bir eser ile bir mevlid-i şerifin yazma nüshalarının bulundu-

³⁰ Bkz. Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 53.

³¹ Mardîni, *eş-Şeceretü'd-dürriyye*, 322.

³² Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 51-52.

³³ Öğrencilerinin bir listesi için bkz. Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 53.

³⁴ Muhammed Sâdık Hâmidî, tahkik ettiği *eş-Şeceretü'd-dürriyye* adlı eserin Abdurrahman b. Hâmid ile ilgili kısmında dipnotta Abdurrahman b. Hâmid'in 27 eserinin olduğunu ifade etmiştir. Kaleme almış olduğu makale daha sonra kaleme alındığı için bu bilginin tashih edildiğini varsayarak makalesindeki bilgi esas alınmıştır. Mardîni, *eş-Şeceretü'd-dürriyye*, 321.

³⁵ Bu eser hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Ahmet Keleş, "Abdurrahman Zihni b. es-Seyyid eş-Şeyh Hâmid el-Mardîni el-Hüseyinî'nin 'Kitâbu sevâdi'l-basari fi usûli'l-ehâdis ve'l-eser' Kitabı Bağlamında Hadis İlmindeki Yeri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar; Hüseyin H. Güneş (İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2006), 239-244.

ğunu, yazdığı bazı mektuplara ulaştığını ve bunları neşredeceğini belirtmiştir.³⁶ Bunların dışında hadis ilmiyle alakalı *Talebü'l-hasîs fî ilmi'l-hadîs*, *Fevzü'l-lisân fî tahkiki "kul huvellahu ahad"* ve *Vukûatü'l-idrâk fî levlâke levlâk*; belagat ilmiyle alakalı *Merke'l-menare ala İsam el-istiâre* adlı eserlerinin olduğu nakledilmektedir.³⁷ Eseriyle ilgili bilgi veren kaynaklar Abdurrahman b. Hâmid'in vefat tarihini *Bidâyetü's-su'ûl*'ün tamamlanma tarihini esas alarak "1300'den sonra" şeklinde kaydetmektedir.³⁸ Fakat Muhammed Sâdık Hâmidî, onun 23 Muharrem 1328'de (4 Şubat 1910) Mardin'de vefat ettiğini ve babasının yanına defnedildiğini nakletmektedir.³⁹ Vefatının ardından kendisi için birçok mersiye kaleme alınmıştır.⁴⁰

2. *Bidâyetü's-su'ûl şerhu Minhâci'l-vusûl*

Abdurrahman b. Hâmid bu eserini *Minhâc*'ı şerh etmek amacıyla kaleme almıştır. Müteahhir dönemde Râzî merkezli oluşan usul-i fıkıh geleneği ve Osmanlı son döneminde mezkûr gelenek ve şerhler üzerine yapılan eleştiriler dikkate alındığında Abdurrahman b. Hâmid'in eserinin bu bağlamda önemli ipuçları içerdiği söylenebilir. Usul-i fıkıhta müteahhir dönemin başlangıcının sembolü olarak kabul edilen Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) usul düşüncesi ve *el-Mahsûl*'ü etrafında daha sonra "Râzî mektebi" olarak anılan bir gelenek oluşmuştur. *el-Mahsûl*, Râzî sonrası dönemin neredeyse en etkili fıkıh usulü eseri olmuş ve üzerine birçok ihtisar, şerh ve haşiye kaleme alınmıştır. Beyzâvî de *Minhâc*'ı büyük oranda *el-Mahsûl*'den istifade ederek kaleme al-

³⁶ Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 52. Bu mektuplaşmaların kimler arasında olduğunun tespiti ve bunların neşredilmesi, Abdurrahman b. Hâmid'in hem ilmî düşünceleri hem de kendi döneminde cereyan eden tartışmalardaki konumu hakkında daha sağlıklı yorumlar yapılmasına yardımcı olabilir.

³⁷ Keleş, "Abdurrahman Zihni b. es-Seyyid eş-Şeyh Hâmid el-Mardîni el-Hüseynî'nin 'Kitâbu sevâdi'l-basari fî usûli'l-ehâdis ve'l-eser' Kitabı Bağlamında Hadis İlmindeki Yeri", 242; Muhammed Sadık Hamidi, "Mardin ve İlçelerinde Hâmidîyye Medreseleri", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler*, ed. İsmail Narin (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013), 446.

³⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 5/136; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, 3/1940; Özel, *Kâdi Beydâvî'nin Fıkıh Usûlü Görüşleri*, 14; Yiğit, "Minhâc Literatürü ve Usul Tarihindeki Etkisi", 718.

³⁹ Hamidi, "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi", 54.

⁴⁰ Bir mersiye örneği için bkz. Mardîni, *eş-Şeceretü'd-dürriyye*, 322-323.

makla beraber *Minhâc* kendisinden sonra bir şerh geleneği oluşturmuş ve müteahhir dönem usul-i fıkıh geleneğinin en önemli eserleri arasında yer almıştır. Hatta Başoğlu, Râzî'nin usul düşüncesinin *Minhâc* üzerinden Şâfiî mezhebine taşındığını iddia etmektedir.⁴¹ Abdurrahman b. Hâmid'in, eserini *Minhâc*'a şerh yazmak amacıyla kaleme alması *Bidâyetü's-su'ül*'ü de doğal olarak bu geleneğin bir parçası haline getirmektedir.⁴²

2.1. *Bidâyetü's-su'ül*'ün Yazılış Serüveni ve Amacı

Abdurrahman b. Hâmid, mukaddimede bu eseri yazma serüvenini anlatırken İsnevî'nin (ö. 772/1370) *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-vusûl*⁴³ adlı şerhinden bahsetmektedir. Abdurrahman b. Hâmid bu eseri "benzersiz" bir şerh olarak tavsif etmiş ve usul-i fıkıh ile ilgili meseleleri etraflıca ele aldığını ifade etmiştir. Fakat gerek hacimli olması gerekse "zamane" öğrencilerinin bu eseri okuma konusundaki motivasyonlarının kaybolması sebebiyle *Nihâyetü's-sûl*'ün artık okunmamasından ve hatta esere karşı bir "nefret" gelişmeye başlamasından yakınmıştır. Kendisinin ifadelerinden bu eseri defalarca okuduğu ve okuttuğu anlaşılmaktadır. *Nihâyetü's-sûl*'e olan hakimiyeti sebebiyle bu eseri ihtisar etmesi talep edilmiş fakat kendisi bu talepleri reddetmiştir. Israrlı taleplerin devam etmesi ve reddedemeyeceği kişilerin de ricacı olması sebebiyle eseri şerh etmeye ikna olmuştur.⁴⁴ Fakat kendisi bu kişilerin kim olduğunu açıklamadığı gibi *Nihâyetü's-sûl*'e dair herhangi bir ihtisardan bahsetmeden *Minhâc*'ı "şerh etmeye" başladığını ifade eder.

Abdurrahman b. Hâmid eserini kaleme almasındaki amacını açık bir şekilde zikretmez. Fakat öğrencilerden dert yanması ve *Minhâc*'ın en önemli şerhleri arasında yer alan *Nihâyetü's-sûl*'e karşı olan isteksizliklerini vurgulayarak yakınması eseri kaleme almasındaki temel amacının öğrencilerin usul-i fıkıh ile ilgili meseleleri etraflı bir şekilde anlamasını temin etmek olduğu an-

⁴¹ Tuncay Başoğlu, "Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Osman Demir (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 257.

⁴² *Minhâc* etrafında oluşan telif geleneği ve Râzî mektebi için bkz. Yiğit, "Minhâc Literatürü ve Usul Tarihindeki Etkisi", 707-736; Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*, 2022, 239-245.

⁴³ Bundan sonra *Nihâyetü's-sûl* olarak anılacaktır.

⁴⁴ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 2-3.

laşılmaktadır.⁴⁵ Bu şerhin “ihtisar kalıbında” olduğunu ifade etmesi, öğrencilerin “himmetinin” azlığından bahsetmesi ile birleştirilince eserin öğrenciler tarafından daha kolay bir şekilde hüsnü kabul görmesini sağlama amacı da taşıdığını göstermektedir.⁴⁶ Ayrıca bu eserin *Minhâc*’da anlaşılmayan yerleri vuzuha kavuşturduğunu ve karmaşık ifadelerden uzak olduğunu vurgulaması eserin öğrencilere bir tür ders kitabı olmak üzere kaleme alındığı ihtimalini güçlendirmektedir.⁴⁷

Bidâyetü’s-su’ûl’ün yazma nüshasının bulunduğu dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Zira eserin yazıldığı tarih artık eserlerin daha yaygın bir şekilde basıldığı bir döneme denk gelmektedir.⁴⁸ Bu eser de Abdurrahman b. Hâmid’in henüz hayatta olduğu 1302/1885 yılında Maarif Nezaretî’nin izniyle Beyrut’ta yer alan el-Matbaatü’l-Edebiyye’de basılmıştır.⁴⁹ Dolayısıyla elimizdeki bu baskının müellifin kontrolünden geçtiğini varsayabiliriz.

2.2. *Bidâyetü’s-su’ûl*’ün Yazım Türü Açısından Özellikleri

Klasik bir usûl-i fıkıh eserinin içerdiği bütün başlıklara yer veren *Bidâyetü’s-su’ûl*, müellifi tarafından şerh olarak nitelendirilmiş ve yöntem açısından herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu sebeple müellifin *Bidâyetü’s-su’ûl*’de, merkeze aldığı *Minhâc*’ın bütün ifadelerini ve meselelerini açıkladığı izlenimi verir. Fakat Abdurrahman b. Hâmid, Arapça olarak kaleme aldığı eserin üst tarafında *Minhâc*’ın tam metnini verirken şerh kısmında bu metin içerisindeki bazı ifadeleri seçerek açıklama yoluna gitmiştir. Eserin yarısından daha fazla bir bölümünde bu açıklamaların büyük bir çoğunluğu Abdurrahman b. Hamid’in kendi yöntemini ve üslubunu yansıtmaktadır. Fakat icmâ bahislerinin sonlarından başlayıp kıyas bahisleriyle beraber yoğunlaşan ve eserin sonuna kadar yapılan açıklamalarda *Nihâyetü’s-sûl*’ün doğrudan etkisini görmek mümkündür.

⁴⁵ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, 3.

⁴⁶ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, 3.

⁴⁷ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, 3.

⁴⁸ Arapça eserlerin basımının matbaa ile beraber yaygınlaşmasına dair bir değerlendirme için bkz. Ahmed El Shamsy, *Rediscovering the Islamic Classics: How Editors and Print Culture Transformed an Intellectual Tradition* (Princeton: Princeton University Press, 2020), 71-79.

⁴⁹ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, İç Kapak.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere *Bidâyetü's-su'ül*'e yer veren kaynakların tamamı bu eseri şerh olarak kaydetmişlerdir. Müellifin eserine uygun gördüğü isim de bu kanaati teyit etmektedir. Fakat aynı zamanda Abdurrahman b. Hâmid mukaddimesinin ilk cümlelerinde *Minhâc* ve bunun şerhi olan *Nihâyetü's-sûl*'e atıf yapmaktadır. Sonrasında da *Nihâyetü's-sûl*'e olan vurguyu devam ettirmektedir. Eserin yazma sürecini anlattığı cümlelerde de benzer gitgelleri görmek mümkündür:

Buna ehil olmasam da Allah'tan beni bu işe muvaffak kılması için istiharede bulundum. 2 Cemaziyelevvel 1296 tarihinde bu eserin **şerhine** başladım. Fakat kıyas hakkındaki dördüncü bölüme ulaştığımda hastalıklara, musibetlere, kederlere, yorgunluklara, hayatın getirdiği zorluklara düşer oldum ve şevkim kırıldı. Bu haller içinde, çocukların elindeki top gibi bir süre yuvarlanıp durdum. Bendeki bu belirtilerin çoğu gidince elde edemedikleri şeyden dolayı taleplerini yinelemeye teşebbüs ettiler. Sağlığımın düzelmesi üzerine tekrar geldiler ve teklifleri konusunda beni cesaretlendirdiler. [...] Allah'a hamdolsun bu kitap onların isteklerine muvafık oldu. İstekleri yerine gelince beni bıraktılar. Çünkü bu **şerhimiz** kitabın [*Minhâc*'ın] problemlerini çözme konusunda yeterli, karmaşa ve sözü uzun uzadıya anlatmaktan uzak, **iẖtisar kalıbında** meydana getirilmiş ve başkasına ihtiyaç bırakmayacak kadar amaca uygun bir kitap oldu.⁵⁰

Abdurrahman b. Hâmid, öğrenci ve hocalardan gelen *Nihâyetü's-sûl*'ü ihtisar etme yönündeki ısrarlı taleplere kayıtsız kalmadığını söylemesine rağmen eserini "şerh" olarak tanımlamaktadır. Nitekim kitabını kaleme almaya başladığını ifade ederken özellikle "şerhe" başladığını vurgulamaktadır. Sonraki ifadelerinde eserinin bazı özelliklerinden bahsederken de esere "şerhimiz" diyerek atıfta bulunmakta fakat bu şerhin muhtasar bir şerh olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca eserine *Bidâyetü's-su'ül şerhu Minhâci'l-vusûl fi ilmi'l-usûl* adını verdiğini söyleyerek bu eseri kaleme alırken güttüğü amacın Beyzâvî'nin *Minhâc*'ına şerh yazmak olduğunu ifade etmiştir. Eserinin "şerh" mahiyetinde olduğunu ısrarla vurgulamakla beraber *Nihâyetü's-sûl* ile olan bağlantısını da göz ardı etmek istememektedir. Zira eserine neden bu ismi

⁵⁰ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 3. (Vurgular bana aittir.)

verdiğini açıklarken *Nihâyetü's-sûl* müellifinin adının Abdürrahim⁵¹ olduğunu ve besmelede Allah'ın Rahim sıfatının en sonda gelmesinden hareketle eserinin adının *Nihâyetü's-sûl* olduğunu söylemektedir. Kendi adının ise Abdurrahman olduğunu, besmelede de Rahman sıfatının ilk sırada gelmesinden hareketle eserine *Bidâyetü's-su'ûl* adını verdiğini belirtmektedir.⁵² Buna rağmen *Nihâyetü's-sûl* ile kendi arasındaki bağlantının mahiyetine dair bir şey söylememekte ve eserinin hiçbir yerinde *Nihâyetü's-sûl*'ü ihtisar ettiğini açıkça zikretmemektedir. Abdurrahman b. Hâmid, kendisinden *Nihâyetü's-sûl*'ün ihtisar edilmesine dair taleplere rağmen ısrarlı bir şekilde eserini "şerh" olarak nitelemekte ve fakat neredeyse aynı ısrarla eserinin *Nihâyetü's-sûl* olan bağlantısını vurgulamaya devam etmektedir. Nitekim eser incelendiğinde de kıyas bahislerinin öncesi ile sonrası arasında *Minhâc*'ı şerh etme ve *Nihâyetü's-sûl*'ü ihtisar etme ikilemi açısından üslup, yöntem ve meseleleri ele alma hususunda bazı farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır.

2.2.1. Şerh Olarak *Bidâyetü't-su'ûl*: Kıyas Bahislerinden Önce *Bidâyetü's-su'ûl*'ün Konuları Ele Alma Biçimi

Abdurrahman b. Hâmid'in *Nihâyetü's-sûl*'e dair vurguları eserini yazarken bu şerhten istifade ettiğini göstermektedir. Fakat bu istifadenin seviyesi ve Abdurrahman b. Hâmid'in kendi katkıları muğlak kalmaktadır. Mezkûr iki eseri birbiriyle karşılaştırarak *Nihâyetü's-sûl*'ün *Bidâyetü's-su'ûl* için sadece bir kaynak konumunda olup olmadığı veya daha öte anlamlar içerip içermediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserlerde yer alan konuların karşılaştırılmasının yapıldığı misallerden bazıları şunlardır:

Hüsün ve kubuh meselesinin işlendiği bölümde İsnevî şer'in yasakladığı şeylerin kabih olduğunu ifade ederken bunu teklifî hükümlerden haram ve mekruh ile örneklendirmekte fakat "mekruh" hükmün literatürde açık bir şekilde kabih ve hasen olarak değerlendirildiğini gösteren bir ifade olmadığını söylemektedir. Bununla beraber kabih için yapılan tanımdaki "nehiy/yasaklama" ifadesinin mutlak olarak kullanılmasından ve teklifî hüküm-

⁵¹ *Nihâyetü's-sûl*'ün müellifi İsnevî olarak bilinen Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdurrahim İbnü'l-Hüseyni'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Saffet Köse, "İsnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/160-161.

⁵² İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 3-4.

lerden hangisinin hasen olup olmadığını gösteren örnekler arasında mekruhun yer almamasından hareketle mekruh olarak nitelenen fiillerin de kabih olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyleyerek konu ile ilgili literatürü değerlendirmektedir.⁵³ Abdurrahman b. Hâmid ise kabih benzer şekilde örneklenmesine rağmen İsnevî'den farklı olarak mekruhu herhangi bir ihtilafa yer vermeden kabih olarak kabul etmektedir.⁵⁴ Bununla beraber hasen kategorisinin örnekleri arasında yer alan bülüğa ermemiş çocuk ve hayvanların fiilleri için İsnevî herhangi bir ayrıntıya yer vermezken Abdurrahman b. Hâmid bu hususta ihtilafın olduğundan bahsederek kısa bir değerlendirmede bulunmakta ve daha sonra Mutezile'nin bu husustaki görüşüyle bağlantısını kurmaktadır.⁵⁵

Vacip kılınan bir şeyin şart ve sebebinin de vacip kılınması ile ilgili meselede Abdurrahman b. Hâmid ilk olarak "mutlak vacib"i tanımlayıp Beyzâvî'nin metninde ifade ettiği görüşün dışına çıkan durumları tespit etmeye çalışmaktadır. Öncelikle "her mükellef için takyîd olmaksızın her durum ve vakitte geçerli olan vacip" şeklinde yapılan tanım ile Beyzâvî'nin kastettiği mutlak vacibin aynı olmadığını göstermek istemektedir. Zira bu tanım esas alındığında başta namaz ve zekât olmak üzere birçok vacip, mutlak vasfına sahip olmamış olur. Dolayısıyla Abdurrahman b. Hâmid mutlak vacibi "bir mâni olmadığı sürece Şâri'in her mükellefin eda etmesi için belirlediği vakitte vacip olan" şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁶ Ardından mesele ile ilgili genel çerçeveyi çizdikten sonra Beyzâvî'nin kendi görüşüne muhalif olarak verdiği görüşleri inceleyerek bunlara cevaplar verir. Beyzâvî, görüşlerden ilki için cevap vermez. Sonrasındaki görüşler ise aslında ikinci sırada zikredilen "bir şeyin vücûbu hem sebep hem şartın vücûbunu gerektirmez" şeklindeki görüşün uzantısı olan sorular ve Beyzâvî tarafından verilen cevapları içermektedir. Abdurrahman b. Hâmid ise "vacip olan şey sebebinin vacip olmasını sağlar ama şartının vacip olmasını sağlamaz" şeklindeki ilk sırada zikredilen muhalif görüşü Mutezile'ye atfeder ve sebep ile şartın bu anlamda birbirinden fark-

⁵³ Cemâlüddin Abdurrahim b. Hasan İsnevî, *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-vusûl*, thk. Abdülkadir Muhammed Ali (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 26.

⁵⁴ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 26.

⁵⁵ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 26; İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 26-27.

⁵⁶ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 37.

sız olduğunu ifade ederek bu görüşe karşı cevaplar verir.⁵⁷ İsnevî'nin eserinde ise Abdurrahman b. Hâmid ile ortak bazı ifadeler olmasına rağmen mesele farklı bir şekilde ele alınmıştır. İsnevî, meselenin literatürdeki yansımalarına yer vermiş, zikredilen görüşlere örnekler zikretmiş fakat meselâ Abdurrahman b. Hâmid'in yaptığı gibi "mutlak vacib"i tanımlama ihtiyacı hissetmemiş ve Beyzâvî tarafından ilk sırada zikredilen görüşün Mutezile ile olan bağlantısına değinmemiştir.⁵⁸

Muhassısı zahir olmayan âmm bir lafzın delaleti konusunda Beyzâvî, muhassısı aramadan âmm lafız ile amel edilebileceğini, fakat İbn Süreyc'in buna itiraz ettiğini ifade etmektedir. İsnevî, öncelikle konuyla ilgili ihtilafın taraflarından bahseder ve birçok usul âlimine atıfta bulunarak meseleyi ortaya koymaya çalışır. Sayrafî (ö. 330/941), Gazzâlî (ö. 505/1111), Âmidî (ö. 631/1233) ve İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) görüşlerini nakletmekte fakat Fahreddin Râzî'ye yaptığı özel vurgu dikkat çekmektedir. Râzî'nin bu hususta açık bir kanaat bildirmediğini, bununla beraber İbn Süreyc'e cevap vermesinin aslında âmm lafız ile muhassıs araştırılmadan amel edilebileceği şeklindeki görüşe "meylettğini hissettirme" anlamı taşıdığını ifade ederek yorumda bulunmaktadır.⁵⁹ Abdurrahman b. Hâmid ise değerlendirme yapmadan doğrudan meseleyi vazetmekte ve Râzî'den hiç bahsetmemektedir. Hatta kıyas sonrası meselelerde İsnevî'nin özellikle Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'e yaptığı atıfları kendisi de sıklıkla tekrar ederken bu meselede hiçbir isme atıfta bulunmamıştır.⁶⁰

2.2.2. Muhtasar Olarak *Bidâyetü't-su'ûl*: Kıyas Bahislerinden Sonra *Bidâyetü's-su'ûl*'ün Konuları Ele Alma Biçimi

Abdurrahman b. Hâmid'in eserini yazmaya ara verdikten sonra kaleme almaya başladığı kıyas ve sonrasındaki bölümlerin gerek yazım üslubunda gerekse konuların işleniş mahiyetinde öncesine göre farklılıkların olduğu gözlenmektedir. Eser dikkatlice incelendiğinde bu farklılığın keskin bir şekilde kıyas bahisleriyle başlamadığı, daha öncesinde yer alan icmâ bahislerinin son-

⁵⁷ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 38.

⁵⁸ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 45-47.

⁵⁹ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 199-200.

⁶⁰ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 115-116.

larına doğru kendini gösterdiği ve kıyas başlığı ile beraber yoğunlaştığı görülmektedir.

Meselâ Abdurrahman b. Hâmid mezkûr bölümlerin birçoğunda neredeyse İsnevî'nin ifadelerini birebir iktibas etmektedir. Bu örneklerden birisi mesâlih-i mürsele bölümüdür. Mesâlih-i mürsele ile ilgili bahsin neredeyse tamamı İsnevî'nin cümlelerindeki bazı ifadelerin atılarak özetlenmesi mahiyetindedir.

<i>Bidâyetü's-su'ül</i>	<i>Nihâyetü's-sûl</i>
<p>باننا لو امتنعنا عن التترس لصدومونا واستولوا على ديارنا وقتلوا المسلمين كافة حتى التترس ولو رمينا التترس لقتلنا مسلما من غير ذنب صدر منه فان هذه مصلحة مرسله حيث لم يعهد في الشرع جواز قتل المسلم بلا ذنب ولم يقيم دليل على عدم جواز قتله اذا اشتمل على مصلحة عامة كما ذكرنا فصح اعتبارها فيجوز أن يقال هذا الاسير مقتول بكل حال وحفظ كل المسلمين اقرب الى مقصود الشرع في حفظ مسلم واحد⁶¹</p>	<p>باننا لو امتنعنا عن التترس لصدومونا، واستولوا على ديارنا وقتلوا المسلمين كافة حتى التترس، ولو رمينا التترس لقتلنا مسلما من غير ذنب صدر منه، فإن قتل التترس والحالة هذه مصلحة مرسله؛ لكونه لم يعهد في الشرع جواز قتل مسلم بلا ذنب، ولم يقيم أيضا دليل على عدم جواز قتله عند اشتماله على مصلحة عامة للمسلمين، لكنها مصلحة ضرورية قطعية كلية؛ فلذلك يصح اعتباره أي: يجوز أن يؤدي اجتهاد مجتهد إلى أن يقول: هذا الأسير مقتول بكل حال، فحفظ كل المسلمين أقرب إلى مقصود الشرع من حفظ مسلم واحد⁶²</p>

Tercihle ilgili genel kaidelerin işlendiği bölümde de benzer bir durumun olduğu görülmektedir. Bu bölümde küçük farklılıklar dışında neredeyse bölümün tamamı *Nihâyetü's-sûl*'deki cümlelerden oluşturulmuş fakat bazı takdim ve tehirler yapılmıştır. Meselâ eşit kuvvetteki iki delilin tearuz etmesi halinde mutlak olarak daha hâs durumunda olan delille amel edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Abdurrahman b. Hâmid konuyla alakalı olarak İsnevî ile paralel bir şekilde hâs olan delilin zannî ve âmm olan delilin katî olmasının bu hususta bir farklılık ortaya koymayacağını söylemektedir.⁶³ Fakat birkaç

⁶¹ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 236.

⁶² İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 364. *Bidâyetü's-su'ül*'de tekrar eden ifadelerin altı çizilmiştir.

⁶³ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 244; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 378.

satır sonra İsnevî'nin bir önceki mesele ile ilgili ifadelerini tekrar ederek meselelerin sıralamasında farklılaşmaktadır.⁶⁴

Fetva konusunda da vefat eden bir kişinin taklid edilip edilmeyeceği ile ilgili meselede İsnevî, Beyzâvî'nin "zamanımızda bu hususta icmâ vuku bulunduğu için tercih edilen görüşe göre ölüyü taklit etmek caizdir" şeklindeki görüş için öne sürmüştüğü "icmâ" delilinin zayıf olduğunu ifade etmiş ve bu husustaki iddialarını sıralamıştır.⁶⁵ Abdurrahman b. Hâmid de aynı meselede benzer ifadelerle itirazını dile getirmiştir.⁶⁶

Abdurrahman b. Hâmid, mukaddimede *Nihâyetü's-sûl* ile ilgili yaptığı değerlendirme dışında eserinde İsnevî'den bahsetmemektedir. Yukarıda örnekleri verilen nakilleri yaparken de İsnevî'ye atıfta bulunmamaktadır. Fakat aynı zamanda naklettiği ifadeleri herhangi bir süzgeçten de geçirmediği anlaşılmaktadır. İsnevî'nin atıfta bulunduğu isim ve kaynakları doğrudan tekrar etmiş, hatta zaman/dönem ile ilgili bazı atıfları bile olduğu gibi aktarmıştır. Örneğin İsnevî'nin birçok yerde usûl-i fıkıh âlimleri Âmidî⁶⁷ ile İbnü'l-Hâcib⁶⁸ ve Mâlikî fakihlerinden Kayrevânî'ye (ö. 380/990)⁶⁹ yaptığı atıflar olduğu gibi *Bidâyetü's-su'ûl*'de de yer almaktadır. Bunların dışında Abdurrahman b. Hâmid'in zaman ile ilgili yaptığı atıflar daha dikkat çekicidir. Zira İsnevî'nin kendi dönemine işaret eden ifadelerini Abdurrahman b. Hâmid herhangi bir revizyona tabi tutmadan bahsettiği meselenin kendi dönemiyle ilgili olduğunu hissettirecek şekilde vermiştir. Meselâ kıyasın farklı ilim dallarına göre nasıl tanımlandığı ile ilgili meseleye yer verirken İsnevî kendi yaşadığı döneme işaret ederek "bu zamanın ehli"nin kıyas-ı şer'iyi telâzum anlamında kullandığını belirtmiştir.⁷⁰ Abdurrahman b. Hâmid de aynı meselede kendi yaşa-

⁶⁴ İbn Hâmid el-Hüseyinî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 244; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 377. Başka bir örnek için bkz. İbn Hâmid el-Hüseyinî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 263; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 405.

⁶⁵ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 403-404.

⁶⁶ İbn Hâmid el-Hüseyinî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 260.

⁶⁷ Sırasıyla bkz. İbn Hâmid el-Hüseyinî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 225, 261, 263; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 350, 404, 405.

⁶⁸ İbn Hâmid el-Hüseyinî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 261, 263; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 404, 405.

⁶⁹ "Kayrevânî, *el-Müstev'ib*'de Şafiî'den naklen ..." İbn Hâmid el-Hüseyinî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 257; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 398. Kayrevânî hakkında bilgi için bkz. Hayrüddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/325.

⁷⁰ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 359.

dığı döneme işaret ederek “bu zamanda” kıyasın telâzüm ile eşitlendiğini belirtmektedir.⁷¹ Farklı bir yerde İsnevî, cerh ve tadil ile ilgili “uzun süre geçmesinden ve vasıtaların artmasından dolayı zamanımızda ricalin ahvalini araştırmak neredeyse imkansız olmuştur” şeklindeki cümleyi Râzî'ye (ö. 606/1210) atıfta bulunarak alıntılanmakta⁷² ve bu cümlede geçen “zamanımızda” ifadesini aynen korumaktadır.⁷³ Abdurrahman b. Hâmid ise ilgili cümleyi herhangi bir atıfta bulunmadan kısaltıp naklederken “bu zamanda” diyerek Râzî'nin kendi dönemine işaret eden ifadeyi korumuş, böylece anlamın kendi zamanına işaret etmesine sebep olmuştur.⁷⁴

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere *Nihâyetü's-sûl*'ün baskın etkisi söz konusu olmakla beraber nadiren de olsa Abdurrahman b. Hâmid değerlendirmelerde bulunup yaşadığı dönemden örnekler vererek konuya müdahil olmaktadır. Bunlardan birisi ictihadda hata ve isabet meselesindedir. Bu hususta doğrunun tek olduğunu fakat içtihadında hata eden müçtehidin musîb olmasa da günahkâr olmadığı görüşü esas alınmıştır. Bu görüşe yapılan bir itiraz için Hz. Ebu Bekir'in (r.a.) birçok meselede kendisine muhalif olan Hz. Zeyd b. Sabit'i (r.a.) kadı olarak ataması şeklinde verilen örneğe Abdurrahman b. Hâmid de muhtemelen padişahın atamalarını kastederek “Dârüssâde'de⁷⁵ meskûn Müftî'l-İslâm lakaplı müçtehidin kendi mezhebi dışındaki kişileri kâdı ve müftî olarak ataması” örneğini eklemiştir.⁷⁶ Benzer

⁷¹ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 231.

⁷² Fahreddîn er-Râzî'nin ifadeleri için bkz. Fahreddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 6/25.

⁷³ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 398.

⁷⁴ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 257.

⁷⁵ Dârüssâde, Topkapı Sarayı'nın harem dairesi ve bazı kaynaklarda doğrudan sarayı ifade etmek için kullanılmıştır. Ülkü Altındağ, “Dârüssâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/1.

⁷⁶ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 258. Yukarıda söz konusu edilen itiraz özetle şu şekildedir: Şayet müçtehidler musîb olmasaydı, tek olan doğru olan hükme ulaşamama ihtimalinden dolayı yöneticinin kendisine muhalif olan kişiyi kadı olarak ataması caiz olmamalıydı. Halbuki Hz. Ebu Bekir (r.a.), Hz. Zeyd b. Sâbit'i (r.a.) birçok meselede muhalif olduğu halde kadı olarak tayin etmiş ve bu atamaya sahabe tarafından herhangi bir itiraz yapılmamıştır. Buna göre müçtehidin musîb olduğu görüşünü kabul etmek gerekir. Beyzâvî bu itiraza şu şekilde cevap vermiştir: “Caiz olmayan şey hükmü batıl kılan kişinin atanmasıdır. İctihadında hata eden kişi [zannıyla hüküm verme sorumluluğunu yerine

bir durum vefat eden kişilerin görüşlerinin taklidi meselesinde de mevcuttur. İhtilafa konu olan bu meselede Beyzâvî'nin, hilafına icmâ gerçekleşebileceği için vefat edenlerin görüşlerinin itibara alınmaması gerektiğini naklettiği yerde Abdurrahman b. Hâmid bunu destekleyen bir icmâ örneği olarak Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'yi vermektedir:

Bu zamanda Mecelle-yi Celile üzerinde oluşan icmâ gibi. Zira Mecelle'deki bazı görüşler vefat eden imamların görüşlerine muhalefet etmektedir. Onların görüşleri geçerli olsaydı bu zamanda [Mecelle üzerinde] icmâ vuku bulmazdı.⁷⁷

Beyzâvî bu meselede vefat eden kişilerin görüşlerinin geçerli olması gerektiğini, zira bu hususta icmâ vuku bulunduğunu savunmaktadır. Abdurrahman b. Hâmid eserinde bu argümanın zayıf olduğuna işaret etmekte fakat bu itirazını da *Nihâyetü's-sûl*'deki ifadeleri naklederek yapmaktadır.⁷⁸

Abdurrahman b. Hâmid'in kendi değerlendirmesine yer verdiği diğer bir örnek itikâdî meselelerde fetva talebiyle ilgilidir. Bu hususta dikkat çekici olan ilk husus itikâdî meselelerin örneklendiği yerdedir. İsnevî bunun için yaratıcının varlığı ve birliğini, sıfatlarının isbatını ve nübüvvetin delillerini sayarken Abdurrahman b. Hâmid bunlara yöneticinin tayini ve ona itaati de ekleyerek bu hususa da dikkat çekmektedir.⁷⁹ Diğer husus ise mezkûr meselelerde fetva talebinin cevazı ile ilgilidir. Beyzâvî bu hususta tevakkuf etmiş görünmekle

getirdiği için] hükmü iptal etmiş olmaz." Ayrıntılı açıklama için bkz. İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 400-401.

⁷⁷ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 260.

⁷⁸ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 403-404.

⁷⁹ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 404; İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ûl*, 261. Yöneticinin taşınması gereken şartlar ve yetkiler gibi meseleler önceki dönemlerde de kelim kitaplarının "imâmet" bahislerinde müstakil bir yer bulmuştur. Örnek için bkz. Ebû Bekir Muhammed İbnü't-Tayyib Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessestü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 470-558; Ebû'l-Yüsür Muhammed b. Muhammed Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye lî't-Türâs, 2003), 183-204; Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed Neseî, *el-Akâidü'n-Neseîyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1988), 94-101 (Şerhu'l-Akâidü'n-Neseîyye ile beraber); Nasırdin Beyzâvî, *Tavâli'ü'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, thk. Abbâs Süleymân (Lübnan; Kahire: Dârü'l-Cil; el-Mektebetü'l-Ezheriyye lî't-Türâs, 1991), 235-247.

beraber İsnævî gibi Abdurrahman b. Hâmid de itikâdî konularda fetva talebini caiz görmemektedir. Zira bu meseleler hakkında bilgi sahibi olmak bütün Müslümanlar üzerine farzdır. Bu noktada Abdurrahman b. Hâmid kendi dönemine ait bir serzenişte bulunmaktadır. Yöneticinin, halkı özel olarak itikâdî konularda bilgilendirecek alimleri görevlendirmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira “bu beldede ve bu zamanda insanların çoğu itikâdî meseleleri göz ardı etmişlerdir. Bu hususları sorgulamak ve fetva talep etmek günah olmasına rağmen, mezkûr meseleleri onlara öğretecek bir görevli olmadığı için soru sormakla yetiniyorlar.”⁸⁰

2.3. Bidâyetü's-su'ül'ün Kaynakları

Abdurrahman b. Hâmid, eserini kaleme alırken hangi kaynaklardan istifade ettiğini belirtmemiştir. Bu sebeple ancak yapmış olduğu atıfları takip ederek eserinin kaynaklarına dair bir sonuca ulaşmak mümkündür. Bu atıflar incelendiğinde yukarıda bahsi geçen diğer hususlarda olduğu gibi bu konuda da kıyas bahsi öncesi ve sonrası arasında bir ayırım göze çarpmaktadır. Kıyas bahislerinden önceki bölümlerde Abdurrahman b. Hâmid nadiren atıflarda bulunmaktadır. Fakat icma bahislerinin sonlarına doğru bu atıflar yoğunlaşmakta, müellif neredeyse eserin her sayfasında bir isim veya esere atıf yapmaktadır.

Kıyas öncesi bahislerde en fazla atıf yapılan isimler Âmidî, İbnü'l-Hâcib,⁸¹ Gazzâlî⁸² ve Ebu İshak el-İsferâyînî'dir (ö. 418/1027).⁸³ Bu atıflar incelendiğinde İsnævî'nin de aynı meselelerde aynı isimlere atıflarda bulunduğu görülmektedir. Kıyas öncesi meselelerde en dikkat çekici atıflar Efdalüddin el-Hûnecî'ye (ö. 646/1248) yapılanlardır. Abdurrahman b. Hâmid'in birkaç yerde Hûnecî'ye atıfta bulunmakla beraber İsnævî'nin tek bir atfı tespit edilebilmiş ve İsnævî'nin bu atfı da *Bidâyetü's-sûl'* de yapılan atıfların ait olduğu mese-

⁸⁰ İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 261-262.

⁸¹ Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'e genelde birlikte atıfta bulunulmuştur. Örnek için bkz. İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 18, 148, 152, 160; İsnævî, *Nihâyetü's-sûl*, 17, 256, 260, 269.

⁸² Gazzâlî'ye “Hücce” veya “Hüccetü'l-İslam” şeklinde de atıf yapılmıştır. Bkz. İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 43, 98; İsnævî, *Nihâyetü's-sûl*, 39, 169.

⁸³ Ebu İshâk el-İsferâyînî'ye “el-Üstaz” şeklinde de atıf yapılmıştır. Bkz. İbn Hâmid el-Hüseynî, *Bidâyetü's-su'ül*, 56, 73, 99; İsnævî, *Nihâyetü's-sûl*, 83, 121, 172.

leler ile uyuşmamaktadır.⁸⁴ Benzer şekilde İsnevî’de yer almadığı halde Merâğî’ye de *Bidâyetü’s-su’ûl*’de atıf yapılmıştır.⁸⁵

Abdurrahman b. Hâmid kıyas bahislerinden önceki meselelerde nadiren bir esere atıfta bulunmaktadır. Tespit edilebilen tek atıf *Minhâc*’ın müellif tarafından yazılan mukaddimesini şerh ederken Urmevî’nin (ö. 653/1255) *el-Hâsıl*’ına yaptığı atıftır. Abdurrahman b. Hâmid bu atıfla aslında *Minhâc*’ın kaynağını göstermeyi amaçlamaktadır.⁸⁶ İsnevî ise bu kısmı şerh etmemekte fakat farklı bir yerde Urmevî’yi aynı amaçla zikretmektedir.⁸⁷

Kıyas bahislerinden sonra ise İsnevî’nin baskın etkisi görüldüğünden dolayı atıfların neredeyse tamamı *Nihâyetü’s-sûl* ile uyuşmakta ve özellikle Âmidî ile İbnü’l-Hâcib’in yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu hususlar dikkate alındığında Abdurrahman b. Hâmid’in kaynak olarak *Nihâyetü’s-sûl* dışında hangi eserleri kullandığını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Zira atıfta bulunduğu isim ve eserleri bizzat görerek onlardan istifade ettiğine dair bir işaret bulunmadığı gibi meselelerin ortaya konmasında İsnevî ile olan yoğun benzerlikler bu atıfların da İsnevî’den nakledildiği izlenimi vermektedir. Bu değerlendirme ile ilgili tek istisna Efdalüddin Hûnecî için söz konusu edilebilir. Zira Hûnecî’ye yapılan atıflar ve bu atıfların içerdiği meseleler İsnevî’de yer almamaktadır. Bu sebeple *Bidâyetü’s-sûl* için kesin olarak zikredilebilecek tek kaynak İsnevî’nin eseridir.

Sonuç

Osmanlı’nın son iki asrında dönemin aydınlarının zihninde yer edinen Avrupa karşısında geri kalmışlık düşüncesi İstanbul ve Kahire gibi merkez coğrafyalarda birçok sorgulamayı da beraberinde getirmiştir. Bu sorgulamalardan birisi de İslamî ilimlerin içeriğine ve yazım tarzına yönelik olmuş ve usul-i fıkıh ilmi de bunlardan nasibini almıştır. Usul-i fıkıhın içeriğine yönelik tartışmalar “yeni usul-i fıkıh ortaya koymak” ile “usul-i fıkıh geleneği içinden çözümler üretmek” fikirleri arasında cereyan ederken, yazım tarzına yönelik

⁸⁴ Bkz. İbn Hâmid el-Hüseyî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, 24, 67, 97; İsnevî, *Nihâyetü’s-sûl*, 86.

⁸⁵ İbn Hâmid el-Hüseyî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, 48.

⁸⁶ İbn Hâmid el-Hüseyî, *Bidâyetü’s-su’ûl*, 11.

⁸⁷ İsnevî, *Nihâyetü’s-sûl*, 6.

tartışmalar İslamî ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi şerh-haşiye türü yazım geleneği çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Usul-i fıkıh ve şerh-haşiye geleneğine yönelik bu eleştirilerin yapıldığı bir dönemde merkeze uzak bir bölge olan Mardin'de yaşayan fakat İstanbul'da da tanınmış bir isim olan Abdurrahman b. Hâmid *Bidâyetüs's-su'ûl* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser sonraki dönem usul-i fıkıh eserlerinde ve bibliyografik kaynaklarda kendisine yeterince yer bulamasa da müellifin bu eseri kaleme alması için kendisine gelen ısrarlı talepler ve bu taleplerin yazıma ara verdiği dönemde bile devam etmesi *Bidâyetüs's-su'ûl*'ün ilim çevresinde rağbet gören bir eser olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca o dönem ve coğrafyadaki öğrenciler arasında eğitim amacıyla yaygın bir şekilde kullanıldığını da göstermektedir.

Çalışmaya konu alınan eser yazım türü ve içerik açısından incelendiğinde yazım türü açısından ikili bir yapıya sahiptir. Müellif eserine "şerh" adını koymasına rağmen, mukaddimede İsnevî'nin *Nihâyetü's-sûl*'ü ile olan sıkı bağlantısına işaret etmektedir. Eser, müellifinin çeşitli rahatsızlıklar sebebiyle yazmaya ara verdiği kıyas bahsine kadar *Minhâc*'ın şerhi görünümündedir. Abdurrahman b. Hâmid kendi üslubunu eserinin bu kısmında yansıtmış ve meseleleri doğrudan ortaya koyma amacında olduğu için ihtilaflara ve farklı usul-i fıkıh eserlerine nadiren atıfta bulunmuştur. Kıyas bahislerinden itibaren ise eser daha ziyade İsnevî'nin *Nihâyetü's-sûl* adlı eserinin muhtasarı mahiyetindedir. Zira meselelerin büyük çoğunluğu İsnevî'nin cümleleri ile vazedilmiştir. Bununla beraber *Nihâyetü's-sûl*'ün kıyas öncesi bahislerde tamamen etkisiz olduğu söylenemez. Fakat bu etki doğrudan ifadelerin iktibas edilmesi kadar baskın değildir. Buna rağmen her halükârda gerek şerh gerekse ihtisar olmak açısından klasik yazım tarzını devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

Eser içerik açısından incelendiğinde de *Nihâyetü's-su'ûl*'ün etkisi dikkat çekmektedir. Kıyas öncesi bahislerde bu etki daha soyut kalırken, kıyas sonrası bahislerde doğrudan İsnevî'nin ifadeleri iktibas edilmiş, isim ve eserlere yapılan atıflar ve hatta İsnevî'nin kendi dönemine işaret etmek için kullandığı "zamanımızda" gibi ifadeler bile olduğu gibi bırakılmıştır. Bu sebeple İsnevî'nin eseri *Bidâyetü's-su'ûl* için tespit edilebilen tek kaynak konumundadır.

Buna rağmen Abdurrahman b. Hâmid, nadiren de olsa yaşadığı dönemdeki bazı gelişmelere atıfta bulunmaktadır. Fakat bu atıfların hiçbiri Osmanlı'nın son döneminde usul-i fıkhn içeriğine dair yapılan eleştirilerle alakalı değildir. Müellif bunların birisinde ictihadda hata ve isabet meselesiyle ilgili olarak padişaha, diğerinde ise icma ile ilgili olarak Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'ye atıf yapmaktadır. En dikkat çekici atıf ise Abdurrahman b. Hâmid'in yaşadığı bölge için itikadî konularda insanları bilgilendirecek görevlilerin atanması gerektiğiyle ilgili tavsiyesidir. Zira insanların itikadî meselelerde dikkatli davranmadığını söyleyerek böyle bir tavsiyede bulunması atanması gereken görevli olarak kendisini işaret ediyor olma ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim bir süre sonra Abdurrahman b. Hâmid bölge halkının itibar ettiği bir unvan olan Nakşibendî, Kâdirî ve Rifâî postnişini olarak tayin edilmiştir. Abdurrahman b. Hâmid'in Osmanlı'nın son dönemiyle ilişkilendirilebilecek tek atıf itikadî meseleleri örneklendirirken yöneticiye itaati de vurgulamasıdır. Fakat bu atıf da usul-i fıkhn ile ilgili tartışmalardan ziyade yaşadığı dönemde Osmanlı siyasetinin içinde bulunduğu durum ile ilgili olmalıdır.⁸⁸

Abdurrahman b. Hâmid'in, İstanbul'a gidip gelmesi ve tanınmış bir olmasından hareketle usul-i fıkhn ve şerh-haşiye geleneğine dair yapılan tartışmalardan haberdar olmama ihtimali yoktur. Dolayısıyla kaleme aldığı *Bidâyetü's-su'ûl*'de bu tartışmalara müdahil olmaması bilinçli bir tercihin sonucu gibi görünmektedir. Osmanlı'nın son dönem aydınları tarafından sürdürülen söz konusu tartışmalar canlılığını korumasına rağmen klasik usul-i fıkhn geleneğinin en belirgin eseri olan Beyzâvî'nin *Minhâc*'ı üzerine bir şerh kaleme alınmış olması ve bunun ısrarlı talepler sonucunda gerçekleşmesi en azından merkeze uzak bir bölge olan Mardin ve çevresinde gerek klasik usul-i fıkhn anlayışının gerekse şerh yazım geleneğinin devam ettiğinin göstergelerinden birisidir.

Kaynakça

Ali, Abdülkadir Muhammed. "Mukaddime". *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-vusûl fi ilmi'l-usûl*. 3-4. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Altındağ, Ülkü. "Dârüssâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/1-3.

⁸⁸ Eser, II. Abdülhamid'in 13 Şubat 1878'de (1295) birinci meşrutiyeti kaldırmasından sonra kaleme alınmıştır.

İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Arpaguş, Safi. "Post". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/332-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Arslan, Fatma. *Ebü'l-Hüdâ Sayyâdî'nin Kalâidü'z-zeberced İsimli Eseri Özelinde Ahmed er-Rifâî'nin Hikmetleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed İbnü't-Tayyib. *Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessestü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.

Başoğlu, Tuncay. "Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Osman Demir. 243-263. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.

Başoğlu, Tuncay. *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*. İstanbul: İsam Yayınları, 3. Basım., 2022.

Beyzâvî, Kâdî Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Mütekellim Yöntemi Fıkıh Usûlü: Minhâcü'l-Vusûl İlâ İlmi'l-Usûl*. trc. Mansur Koçinkağ. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.

Beyzâvî, Nasırdin. *Tavâli'ü'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*. thk. Abbâs Süleymân. Lübnan; Kahire: Dârü'l-Cil; el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1991.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Sayyâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Erdem, Sami. *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Gesink, Indira Falk. *Islamic Reform and Conservatism: Al-Azhar and the Evolution of Modern Sunni Islam*. London: I. B. Tauris Publishers, 2009.

Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*. Ebûzabî: el-

Mecma' u' s-sekâfi, 2004.

Hamidi, Muhammed Sadık. "Mardin ve İlçelerinde Hâmidîyye Medreseleri". *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler*. ed. İsmail Narin. 427-457. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.

Hamidi, Muhammed Sadık. "Mardini Şeyh Hamid ve Oğlu Şeyh Abdurrahman Zihni Efendi". *Makalelerle Mardin IV: Önemli Simalar, Dini Topluluklar*. haz. İbrahim Özcoşar. 37-55. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2007.

İbn Hâmid el-Hüseyinî, Abdurrahman. *Bidâyetü's-su'ûl şerhu Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1303.

İbn Hâmid el-Hüseyinî, Abdurrahman. *Kitabü Sevâdi'l-basar fî usûli'l-hadîs ve'l-eser*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1303.

İsmail, Şaban Muhammed. "Mukaddimetü't-tahkîk". *Mi'racü'l-minhac şerhi Minhâci'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*. mlf. Şemseddin Muhammed b. Yusuf Cezerî. 1/3-44. Kahire: Matbaatü'l-Hüseyin el-İslâmiyye, 1993.

İsnevî, Cemâlüddin Abdurrahim b. Hasan. *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-vusûl*. thk. Abdülkadir Muhammed Ali. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.

Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış". *Hadis Şerh Literatürü-I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 19-52. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

Keleş, Ahmet. "Abdurrahman Zihnî b. es-Seyyid eş-Şeyh Hâmid el-Mardîni el-Hüseyinî'nin 'Kitâbu sevâdi'l-basari fî usûli'l-ehâdis ve'l-eser' Kitabı Bağlamında Hadis İlmindeki Yeri". *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. ed. İbrahim Özcoşar; Hüseyin H. Güneş. 239-244.

İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2006.

Koca, Ferhat. "Minhâcü'l-vüsûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/113. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Köse, Saffet. "İsnevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/160-161. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Mardîni, Abdülhalim b. Musa. *eş-Şeceretü'd-dürriyye fî menâkibi's-sâdeti'l-hâmidîyye*. nşr. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî, 1413.

Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed. *el-Akâidü'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1988.

Okur, Kaşif Hamdi. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar". *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 9-31.

Öncü, Mustafa. *Molla Halil es-Siirdî'nin "Basîretü'l-kulûb fî kelâmi allâmi'l-ğuyûb" Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Özel, Feyyaz. *Kâdı Beydâvî'nin Fıkıh Usûlü Görüşleri (Minhâcu'l-Vusûl Adlı Eseri Bağlamında)*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye lî't-Türâs, 2003.

Rahman, Fazlur. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. London: The University Of Chicago Press, 1984.

Râzî, Fahreddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. thk. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Shamsy, Ahmed El. *Rediscovering the Islamic Classics: How Editors and Print Culture Transformed an Intellectual Tradition*. Princeton: Princeton University Press, 2020.

Topal, Şevket. "Ziya Gökalp'in İctimâi Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat*

Fakültesi Dergisi 2 (2012), 7-25.

Yiğit, Metin. "Minhâc Literatürü ve Usul Tarihindeki Etkisi". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Müstakim Arıcı. 707-736. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Zemzemî, Ahmed Cemâl - Sağîrî, Nureddin Abdülcebbâr. "Mukaddimetü'l-muhakkikîn". *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc: Şerh alâ Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. ed. mlf. Ali b. Abdülkâfi Sübkî - Tacüddin Abdülvehhâb b. Ali Sübkî. 1/9-357. Dubai: Dârü'l-Buhûsi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 2004.

Ziriklî, Hayrüddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.